

Наталія Бацак

**«КАТЕРИНИНЬСЬКА ЗЕМЛЯ»
В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ
ГРЕКІВ НАДАЗОВ'Я:
ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНОЇ
ЦІННОСТІ**

У житті сучасного соціуму на тлі активності урбанізаційних процесів, інтенсифікації міграційних рухів, ускладнення соціальних практик не відбувається істотного зниження значимості етнічної ідентичності. Так само, як не спостерігається і стійкої девальвації базових етнічних цінностей. Тому вивчення етнічних цінностей як чинника етнічної ідентичності, шляхів формування останньої у різних етнічних груп— від етнічних меншин до титульних етносів — все частіше стає наріжним каменем дослідницької проблематики.

Сучасні греки – біетнічна спільнота, що вже третє століття мешкає на території Донеччини, у Надазов'ї, – досить інтенсивно втягнені в усі зазначені соціокультурні процеси. Більша частина цієї етнічної групи проживає у великих містах і по селах регіону в умовах постійних міжетнічних контактів, що не може не спричинятися до культурної уніфікації взагалі, й активної асиміляції греків (насамперед, мовної, культурної), зокрема. Тим не менше усі вони продовжують усвідомлювати свою етнічну (а рівночасно, й субетнічну – румейську або урумську) приналежність, маючи чітке маркування власного етнічного простору. Саме тому питання збереження і змін характеристик етнічної ідентичності, формування і трансформації етнічних цінностей надазовських греків видаються актуальними й спонукають істориків та етнологів до нових досліджень.

Перші відомості (вони переважно мають характер археографічних розвідок та етнографічних описів) про так званих маріупольських греків належать перу очільників місцевого кліру, а також мандрівників першої половини ХІХ ст., що виявляли інтерес до етнічної самобутності провінційних містечок і слобід¹. Саме вони започаткували процес фіксації й описання характерних рис традицій та етнічних цінностей греків Надазов'я, закарбованих у їхній матеріальній і

¹ Гавриил, арх. Переселение Греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархии // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1844. – Т.1. – С. 197-204; *Титов Г.* Письма из Екатеринослава. – Одесса, 1849. – С.140-159.

духовній культурі, у шерезі праць XIX ст.² Серед сучасних досліджень з цієї проблематики, створених на межі XX–XXI ст., на увагу заслуговують праці етнологів та істориків М.Араджионі³, І.Пономарьової⁴, А.Гедьо⁵, В.Романцова⁶, С.Новікової⁷ та ін., де на широкому фактичному матеріалі та багатій джерельній базі висвітлюються різноманітні аспекти етнокультури грецького населення Надазов'я, суспільно-політичні та економічні процеси в перебігу історичної долі цієї спільноти. Найбільш близькими розглядуваній тут проблемі є праці Л.Якубової, присвячені дослідженню етнічних процесів у середовищі надазовських греків упродовж першої третини XX ст.⁸ На основі різноманітних джерел авторка аналізує етнічні процеси у сільському та міському середовищі грецької етнічної громади, торкається і певних питань, пов'язаних з її етнічною ідентифікацією. Проблеми історичної пам'яті мариупольських греків як способу передачі досвіду і знань про минуле і як основи самоідентифікації цієї етнічної спільноти привертають увагу історика у статті, що супроводжує публікацію спогадів І.Стріонова⁹. Розвідка являє собою актуалізацію аспектів етнічної історії грецької людності Надазов'я на матеріалах греко-татарської (урумської) субетнічної групи сільського населення. У ній ставиться ряд актуальних задач теоретичного осмислення проблем етнічної історії та ментальних особливостей цієї своєрідної спільноти.

² *Хартахай Ф.А.* Историческая судьба крымских татар // Вестник Европы, 1866. – Т.2. – С.182-236; 1867. – Т.6. – С.140-174; *Анторинов Ак.* Домашний быт мариупольских греков // Московские университетские известия. – 1868. – Т.4. – С.333-340; *Браун Ф.А.* Мариупольские греки // Живая старина. – СПб., 1891. – Т.1. – Вып.2. – С.78-92; Мариуполь и его окрестности. – Мариуполь, 1892.

³ *Араджиони М.* Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII – 90-е гг. XX в.). – Симферополь, 1999.

⁴ *Пономарьова І.С.* Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок XXI ст.). Історико-етнографічне дослідження. – К., 2006.

⁵ *Гедьо А.В.* Умови життя та господарська діяльність греків у Приазов'ї (1778-1820 рр.) // Південна Україна. – 1996. – Т.1. – С.106-109; *Гедьо А.В.* Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVII-XIX ст.: джерелознавчий аспект. – Донецьк, 2006.

⁶ *Романцов В.М.* Грецькі села Північного Приазов'я в перший період Української національно-демократичної революції // Історичні та політологічні дослідження. – Донецьк, 2010. – № 3-4. – С.146-151; *Романцов В.М.* Суспільно-політичні процеси в грецьких селах Мариупольського повіту в Українській Народній Республіці доби Центральної Ради // Схід. – 2011. – № 2. – С.114-117.

⁷ *Новікова С.В.* Внесок греків в економічний розвиток Північного Приазов'я (друга половина XIX — початок XX ст.). Дисертація. – К., 2005.

⁸ *Якубова Л.* Мариупольські греки (етнічна історія): 1778 – початок 30-х років XX ст. – К., 1999; *Її ж:* Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-і – початок 30-х років XX ст.). – К., 2004.

⁹ *Якубова Л.* Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста. – К., 2008. – С.3-27.

Етнічні цінності¹⁰ надазовських греків як самостійний предмет дослідження досі не привертала увагу істориків. Серед значущих чинників, які традиційно визначають своєрідну модель самоідентифікації греків Надазов'я, на нашу думку, можна виділити зовнішні та внутрішні. Серед зовнішніх: компактність проживання (основні анклавні цієї етнічної групи зосереджені у селах Маріупольського району Донецької області та м. Маріуполь); державна політика, що включає такі аспекти, як переселенська політика (організоване катерининським урядом наприкінці XVIII ст. переселення з Кримського ханату на нещодавно приєднані до Російської імперії степові українські території), національна політика царату впродовж XIX – початку XX ст., національна політика радянського уряду (1920-і – 1980-і рр.), а також соціально-політична та економічна діяльність влади незалежної України, що з початку 1990-х рр. визначають характер трансформаційних процесів у суспільстві.

Щодо внутрішніх чинників, які традиційно впливали на збереження, трансляцію та форми функціонування етнічної ідентичності надазовських греків, то саме вони безпосередньо пов'язані з системою їхніх етнічних цінностей, становлячи її базу. Серед таких можна вирізнити релігійну приналежність (ортодоксальне християнство, що мало особливе значення впродовж кримського періоду існування етнічної спільноти); володіння спільною територією; порівняно тривале підтримання духовного та етнічного самоврядування; відтворення форм традиційного господарювання і занять; мовно(діалектно)-культурну приналежність; і нарешті, походження (віднесення себе до етносу за фактом народження у родині його представників). На сьогодні з цієї групи лише останній фактор зберігає своє традиційне місце у системі етнічних цінностей греків і виступає чи не головним маркером кордонів (у диференціації «свій – чужий», за Ф. Бартом) їхньої етнічної ідентичності. Решта етнічних цінностей сьогодні актуалізується через історичну пам'ять надазовських греків і саме таким чином впливає на формування їх самоідентифікації.

Наразі нашою метою є спроба визначити роль і місце однієї з базових етнічних цінностей – власної землі, території – в етнічному бутті та історичній пам'яті греків, зокрема, на етапі її формування.

Початок категоріального оформлення поняття «власна земля» як ціннісного для грецького етносу тісно пов'язаний з історичним моментом їхнього переселення до Надазов'я в останній третині XVIII ст. Саме тоді низка соціально-політичних процесів, які розгорнулися у Кримському ханаті після російсько-османської війни (1768–1774) змусила більшу частину грецької спільноти залишити кримські землі, щодо

¹⁰ Під етнічними цінностями розуміємо тут сукупність культурних форм етносу, котрі виділяються ним самим як найбільш специфічні, релевантні для його ідентичності, та які суб'єктивно набули значення ціннісних орієнтацій. – Див.: *Барт Ф.* Этнические группы и социальные границы. – М., 2006. – С.11-14.

яких вона була автохтоном¹¹, і оселитися на північноприазовських теренах. Ця політична акція була частиною відомої політики Російської держави, спрямованої на перше загарбання Криму¹² (як ведеться, «мирним» шляхом). Власне, переселення десятків тисяч кримських християн російська дипломатія майстерно інспірувала (і потім безпосередньо організувала) з подвійною метою – зруйнувати соціально-економічну систему Криму задля подальшого його загарбання й водночас використати переселенців у колонізації нещодавно перед тим приєднаних до Російської імперії територій Північного Причорномор'я.

Вже на етапі підготовки переселення питання пільгового володіння землею перетворилося на один з основних рушіїв процесу. Відкрита в одновірній державі можливість отримати у власність великі обшири вільних земель, рівно з територіально-етнічною автономією, була для християнського населення Кримського ханату одним з провідних мотивів рішення залишити батьківщину. Проте однозначно переважити чимало інших значимих ціннісних пріоритетів спільноти йому не вдавалося. Тому представники російського уряду удалися до маніпулятивного тиску на кримських християн у найширшому спектрі: від щедрих обіцянок, підкупу і впливу на громади через авторитет їхнього православного лідера до штучного поглиблення викликаної російсько-османською війною дестабілізації у ханаті, поширення дезінформації серед його населення та прямого залякування. Тим не менше, й за цих обставин християни півострова спромоглися злагоджено наполягти на своїх «земельних» (територіальних) інтересах, висунувши Петербургу ряд умов, винятково на яких згоджувалися на переселення з Криму. Їхній виклад був поданий у «Постанові кримських християн» (17 липня 1778 р.), направлений російському урядові. Ключовою вимогою в ній (і прикметно, першим пунктом у тексті), оскільки вихід з Криму означав для християнської спільноти тяжку втрату своєї споконвічної території, було пільгове відведення переселенцям на нових теренах земельних угідь. Зауважимо, що греки, ознайомившись попередньо через своїх речників з регіоном майбутнього поселення, зазначили у Постанові конкретні місцевості відводу:

¹¹ *Бертъе-Делагард А.Л.* Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1920. – Вып.57. – С. 1-135; *Соколов И.И.* Мариупольские греки // Труды Института славяноведения АН СССР. – Л., 1932. – Т.1. – С.297-317; *Араджиони М.А.* К вопросу об этнокультурных особенностях позднесредневекового христианского населения Горного Крыма // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 1993. – Вып.3. – С.184-193; *Араджиони М.А.* Греки Крыма: к истории формирования общины в период позднего средневековья – нового времени // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2007. – Вып.13. – С.641-679.

¹² *Короленко Б.А.* З історії політичної та етносоціальної інкорпорації Криму до Російської імперії кінця XVIII ст. // Пам'ять століть. – 2003. – №6. – С.35-51.

території між ріками Дніпро, Самара та Оріль. «Переселення це і свобода з-під ярма варварського у християнську державу, достатне відшкодування за втрату рухомого і нерухомого майна; але убогість цих християн потребує допомоги з височайшого утримання на перевезення усіх, найбільше бідних людей та майна їхнього в оголошену їм п<аном> генерал-поручником і кавалером Олександром Васильовичем Суворовим Азовську губернію, на обіцяну ним же ім'ям монаршим землю, що між ріками Дніпром, Самар'ю та Орілью лежить, а також на будівництво для промисловиків і майстрових людей окремо на вільному місці при великій річці міста торговельного, котре складається з будинків і церков та крамниць одних вище означених націй, без змішання інших та будь-якого роду і звання людей»¹³, – з тексту Постанови видно, що організатори переселення заздалегідь запевнили християн «ім'ям монаршим» у наданні цих земель. Вірогідно, саме обіцяне здобуття великих земельних угідь, зручних для компактного поселення і господарської діяльності, а також володіння ними на пільгових умовах були серед основних критеріїв прийнятого греками рішення переселитися до Надазов'я. Так уже напередодні виходу з Криму окреслилася тенденція до зміни в системі їхніх етнічних цінностей: у граничній ситуації важливого історичного вибору володіння власною землею в контексті набуття греками нової ідентичності почало набувати рис домінантного пріоритету.

Ціннісна метаморфоза активно тривала й після переселення кримських християн до Надазов'я – відтак через низку нових перешкод і утруднень, котрі понад півтора року стояли на заваді отриманню бажаних земель. Майже рік після виходу з Криму грекам довелося чекати на відповідь царського уряду на вимоги їхньої Постанови, коли нарешті напередодні зими 1779 р. змогли побачити указ 21 травня 1779 р., відомий як «Жалувана грамота християнам Катерини II»¹⁴. Він закріплював надані «урочисто і потомствено усій громаді на вічні часи» права адміністративно-територіальної та духовної автономії, податкові пільги та інші громадянські привілеї. Однак щодо ключового положення – відведення землі, – його реалізація у Жалуваній грамоті для греків виявилася непередбаченою. Оскільки російський уряд вже досягнув головної частини своєї мети – виселення християн з Кримського ханату, чим посилив свій контроль і над переселеною громадою та її лідерами, і над формально ще суверенними теренами півострова, тому міг не зважати на свої дані раніше зобов'язання. Під приводом того, що зазначені греками у Постанові 1778 р. території вже були заселені, Жалувана грамота нормативно зафіксувала варіант, альтернативний вимозі християн: «для найзручнішого поселення... відвести

¹³ ІР НБУВ НАН України, ф.VIII, спр.1355, арк.151-152зв.; Дубовин Н. Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции, донесения. – СПб., 1885. – Т. 2. – С. 558

¹⁴ ПСЗ РИ. – Т.20 (1775-1780 гг.). – №14879. – С.824-825.

в Азовській губернії окрему від інших поселень достатню частину землі по Солоній та інших ріках та по березі Азовського моря... землі, призначеній для кожного по тридцяти десятин»¹⁵.

Підміна російською владою положення домовленостей щодо територій розселення, незважаючи на низку гарантованих кримським християнам за всіма іншими пунктами Жалуваної грамоти важливих вигод і преференцій, викликала опір греків. Бажані землі по річках Самара та Оріль перетворилися в їхніх очах на єдино необхідні для оселення. Почуваючи себе ошуканими, греки в основній своїй масі кілька місяців відмовлялися селитися деінде, крім територій межиріччя Самари та Орлі, погрожуючи місцевій російській адміністрації повернутися назад до Криму¹⁶. Задля упокорення переселенців, незгодних з планом влади перевести їх на інші землі, Азовська губернська канцелярія була ладна навіть залучити військові підрозділи, однак не змогла отримати на це дозволу новоросійського й азовського генерал-губернатора Г.Потьомкіна¹⁷. Тому греки не полишали спроб домогтися поселення на теренах, зазначених у Постанові 1778 р., аж до середини 1780 р.

Це протистояння стало важливим випробуванням правильності зробленого вибору залишити кримську батьківщину. Труднощі і розчарування перших років після переселення, туга за покинутою предківською землею відбилися у популярному прислів'ї надазовських греків-урумів: «У Криму був – інжир їв, сюди прийшов – і терену не знайшов» (урумськ.: «Хиримдайдим, інджир йїдим, бунда дельдим, гьогем да булмадим»)¹⁸.

Перша суперечка греків з російським урядом щодо того, де ж саме у Надазов'ї лежить земля, яку вони назвуть «своею», очікувано обернулася на першу їхню поразку: зрештою їм довелося прийняти вимоги губернської адміністрації. Депутати від грецької громади вдруте, і вже остаточно, зробили огляд земель для свого поселення. Обстеживши пропонувані урядом території Азовської губернії, греки подали генерал-губернаторові Г.Потьомкіну «Обов'язкове свідоцтво», у якому висловлювали «бажання», а фактично згоджувалися оселитися «для заведення міста і поселення хліборобів» на приазовських теренах, що простягаються із заходу на схід між річками Берда і Кальміус, на північ – до верхів'я річки Вовчої й на південь – до Азовського моря¹⁹. На основі цього документу Г.Потьомкін видав Азовській губернській канцелярії ордер (29 вересня 1779 р.), яким офіційно затвердив схвалене

¹⁵ Там само. – С.825.

¹⁶ *Гедьо А.В.* Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII-XIX ст. – К., 2005. – С.30-33.

¹⁷ Там само. – С.31.

¹⁸ *Марков С.И.* Заметки о быте греков г. Мариуполя. – Мариуполь, 1892. – С.37.

¹⁹ Отвод земли грекам, переселившимся из Крыма к Азовскому морю // ЗООИД. – Т.4. – 1858. – С.359-361.

грецькою громадою місце для започаткування і розбудови майбутнього міста Маріуполь з повітом: «визнати землі й місця достатніми і придатними від Азовського моря і гирла річки Берди, де фортеця Петровська (залишаючи у тій фортеці, як на карті призначено, округу 12 000 десятин), по лівому її березі до гирла річки Каратиш, по лівому березі Каратиша до вершини, з якої прямо на вершину балки Кобла і по правому її березі до гирла, що впадає у річку Мокрі Яли, по правому березі Мокрих Ялів до гирла впадіння у Вовчу, звідти берегом Вовчої до гирла балки Осикової, по лівому березі котрої до вершини, з тієї вершини прямо на верхів'я річки Березнегуватої²⁰, по її правому березі до гирла, де впадає у річку Кальміус, по правому березі Кальміусу до гирла її, яке впадає в Азовське море, звідси берегом Азовського моря до вищесказаної округи фортеці Петровської»²¹.

Зауважимо, що прийняте рішення потребувало від влади здійснити ще один переселенський захід: оскільки землі, остаточно призначені грецькій громаді ордером 29 вересня 1779 р., розташовувалися на місці старих запорозьких зимівників при витоках Кальміусу, вони не були порожні – там відносно постійно проживала певна кількість місцевого українського населення, зокрема, запорожців. На теренах розореної 1769 р. під час військових дій російсько-османської війни (1768–1774 рр.) колишньої Кальміуської паланки, які увійшли до складу Новоросійської і Азовської губерній, влада взялася організувати державні слободи.²² Зокрема, у південній частині колишньої Кальміуської паланки розбудовувалася Павлівська округа (з 1778 р. – Павлоградська). До неї, крім невеликого міського поселення, у новому статусі державних входили слободи Кальміуська та Білосарайська, де на 1779 р. проживав 591 житель (з них 502 «тимчасово перебуваючі запорожці», 74 поляки, 9 росіян та 5 українців²³). Власне, при гирлі р.Кальміус, у Кальміуській слободі рахувалося 93 мешканці (а саме 77 «тимчасово перебуваючих запорожців» і 16 поляків). Саме з цієї території, визначеної місцевою адміністрацією як найменш заселена²⁴, вона переселила мешканців, аби створити обіцяні умови територіальної і духовної автономії кримським грекам.

²⁰ У тексті наказу назва річки переключена: «Березнеговатая» (Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. – Т.1. – С.370).

²¹ Ордер князя Потемкина генерал-поручику Черткову от 29 сентября 1779 г. / Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. – Т.1. – С.370-373.

²² Кабузан В. М. Заселение Новороссии в XVIII – первой пол. XIX в. – М., 1976. – С.80-81; Пірко В. Заселення Степової України в XVI–XVIII ст. – Донецьк, 1998. – С.29-45.

²³ РДАДА, ф.16, оп.1, спр. 588, ч.6; Калоеров С.А. От Крыма до Мариупольского греческого округа (1652-1783): документы.

²⁴ Для порівняння, у м. Таганрог тоді ж проживало 107 чол., у Катеринославі – 336 чол. (Див.: РДАДА, ф.16, оп.1, спр. 588, ч.6.; Калоеров С.А. От Крыма до Мариупольского греческого округа (1652-1783): документы).

Відтак жодна обставина не стала на заваді планам уряду. Російська влада була зацікавлена у руйнуванні існуючої соціальної і культурної традиційності регіону, приведенні окремих його частин до соціально-аморфного стану, щоби полегшити подальше привнесення власних зразків організації і форм управління. Тому місцева поліція за наказом Азовської губернської канцелярії упродовж кількох місяців звільнила для поселення греків виділені їм території, переселивши з міської Павлоградської округи та Білосарайської і Кальміуської слобод місцевих «усякого звання жителів... на гирло Солони, у Павлоград..., запевняючи при тому, що вони на шість років від усяких по земству нарядів і платежу податей звільнені будуть»²⁵. Як згадував пізніше єпископ Феодосій (О.Макаревський), переселенцем став запорожець Степан Коваль, чий «давній, багатий і великий» зимівник, розташований на азовському узбережжі з лівого боку гирла р.Зелена, з будівлями, серед яких була й дерев'яна каплиця, та іншим майном, перейшов таким чином у власність грецької общини с. Урзуф²⁶.

Певні правничі нюанси супроводжували фактичну реалізацію прав греків на надану їм у Надазов'ї землю й надалі. Початок цього процесу, згідно з ордером та попередніми директивними визначеннями, безпосередньо пов'язаний з розпорядженням Азовської губернської канцелярії (24 березня 1780 р.). Відповідно до нього, а також до плану поселення, розробленого 1779 р. тією ж канцелярією, м. Маріуполь з округою мали розташуватися на території площею 1 237 457 десятин (тобто близько 1 351 921,8 га). І тут знов не обійшлося без юридичних обмежень для греків: території їхнього розселення простягнулися не від р.Солона, як це було зазначено у Жалуваній грамоті Катерини II, а від р.Вовча і до р.Кальміус уздовж Азовського моря, що зумовило при винесенні меж Маріупольської округи в натуру фактичне зменшення відведених грекам *de jure* земель на 567 866 десятин (або 620,4 тис. га) – до 669 591 десятин (або 731,5 тис. га)²⁷. Зауважимо, що і за такого зменшення на одного грека-переселенця, обкладеного подушним податком²⁸, припало значно більше придатної для господарювання землі, аніж передбачав 30-тидесятинний припис Жалуваної грамоти: пересічно 72,4 десятин (відповідно, за умови фактичного дотримання положень Плану, рахувалося б майже удвічі більше). Та, певно, уряд свідомо планував свої «щедроти», розраховуючи на активізацію інших

²⁵ Отвод земли грекам, переселившимся из Крыма к Азовскому морю // ЗООИД. – Т.IV. – 1858. – С.362.

²⁶ *Феодосий, еп. (Макаревский А.Г.)* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. Ч.II. – Екатеринослав, 1880. – С.1010.

²⁷ Там само. – С.311.

²⁸ На середину 1781 р. у Маріупольському повіті нараховувалося 7784 осіб чоловічої статі. – Див.: РДАДА, ф.16, оп.1, спр.797, ч.3, арк.1-35.

грецьких колонізаційних потоків до Надзав'я: «ті землі... вийшовшим з Криму грекам для поселення... без вилучення віддати, й де вони самі для сіл оберуть з них зручні місця, там відрізати їм округи під кожне, хоча б і не було у ньому повної кількості двохсот дворів, по 12 000 десятин, покладаючи як в них надлишок, так і [те], що за відмежуванням тих округ залишиться у подальшому прибулим...»²⁹.

Таблиця 1

Землеволодіння грецьких сільських громад Маріупольщини на 1782 р.³⁰

Населені пункти Маріупольського повіту	Кількість населення за ревізією 1782 р.	Кількість землі, придатної для користування, дес.	Кількість землі, непридатної для користування, дес.	Кількість придатної землі на одного платника податку, дес.
Каракуба	680	22500	1200	33,1
Малий Янісоль	520	18630	3200	35,8
Керменчик	430	17160	2200	39,9
Ялта	429	15000	1250	34,9
Мангуш	414	22710	2500	54,9
Богатир	403	13380	1200	33,2
Карань	345	14000	750	40,6
Сартана	357	13260	1200	37,1
Георгіївка (Гнатівка)	295	12000	1200	40,6
Константинополь (Демерджи)	291	12000	1080	41,2
Бешев	283	12000	500	42,4
Чердакли	281	15000	1140	53,4
Камара	253	12000	1270	47,4
Стыла	240	12200	1230	50,8
Великий Янісоль	232	12000	1280	51,7
Чермалик	226	12000	950	53,1
Старий Крим	219	12000	2200	54,8
Ласпа	187	7000	800	37,4

²⁹ Отвод земли грекам, переселившимся из Крыма к Азовскому морю // ЗООИД. – Т.IV. – 1858. – С.360.

³⁰ Таблицю складено за підрахунками даних, наведених у документах Маріупольського грецького суду, див.: РДАДА, ф.16, оп.1, спр.797, ч.3, арк.1-35; Маріупольський краєзнавчий музей, спр. 34750-Д, арк. 66.

Населені пункти Маріупольського повіту	Кількість населення за ревізією 1782 р.	Кількість землі, придатної для користування, дес.	Кількість землі, непридатної для користування, дес.	Кількість придатної землі на одного платника податку, дес.
Улакки	184	12000	3200	65,2
Урзуф	111	3930	900	35,4
Разом: Пересічно:	6380 –	270 770 –	29250 –	– 42,4м.
Маріуполь (вигін)	1425	12000	1200	–
Разом	7805	282770	30450	–

Таким чином, на цьому етапі були закладені основи нерівномірного земельного забезпечення грецьких сільських громад: 60% общин отримали наділи, в яких на ревізьку душу припадало понад 40 десятин «зручної» землі. Природно, що серед них були переважно громади невеликі і середні – від 180 до 300 дворів (виняток становив лише Мангуш – див. Табл. 1). Решта ж громад отримали нарізи, що їх обсяг у розрахунку на душу наближався до належної норми за Жалуваною грамотою. Що ж до невідповідності між дійсною площею загалом відведених у 1780 р. територій і декларованою в урядових документах 1779 р., вона створювала претексти в подальших земельних непорозуміннях греків з наступними урядами імперії.

Незважаючи на всю неоднозначність подій, контрадикторність ініціатив та наслідків, саме цей період згодом рефлектує в історичній пам'яті грецької спільноти як абсолютно позитивний, сповнений проявів максимальної справедливості влади по відношенню до греків, час. Саме у такому пізнішому суб'єктивно-ідеалізованому сприйнятті моменту утворилися джерела формування етнічної цінності, визначеної як «катерининська земля».

Одним з перших свідчень початку цього процесу є фольклорна пісня, яку дослідники відносять до раннього надазовського періоду. Присвячена реаліям етнічної історії греків 1771–1779 рр., вона завершується описом отримання і розподілу земельних угідь:

«Ой, нас сюди оселили, де геть степу чимало<...>
Всі двадцять чотири³¹, як один, зібрались –
Дурніші від баби, свій степ ділити мали.
Взяли по кусню кожний, без краю й без межі»³².

Оскільки в основу пісні покладені реальні події, і вона є історичною за жанром, тому в ній переважає епічне начало. Епос, за Г. Гачевим, є «пер-

³¹ Тут йдеться про кількість населених пунктів, що їх спочатку утворили грецькі громади у Надазов'ї.

³² «Пісня про переселення греків з Криму» побутувала у народі понад півтора століття і була записана на початку 1930-х років: *Костан К.* З літератури маріупільських греків. – Харків, 1932. – С. 31-32.

ший універсальний акт свідомості суспільства... Свідомості, що насмілилася його [життя]... просякнути собою, своїми формами – уявленнями, образами, поняттями тощо»³³. Отже «Пісня про переселення...» демонструє народне бачення історичних подій і, водночас, утілює у поняттях і образах важливі для спільноти принципи та ідеали. Зокрема, в пісні вперше фіксується оформлене у свідомості греків поняття «своя земля» – «свій степ». Примітно, що вже на цьому етапі сприйняття образу супроводжує гіперболізація: «геть степу чимало... без краю й без межі».

Особливості сприйняття колективною свідомістю греків як самої події отримання власної землі, так і реалій переселення у Надзоров'я, котрі їй передували, можливо простежити не лише за фольклорними творами. Низка архівних документів, що стосуються питань землеволодіння грецької общини, також дають змогу відтворити рецепцію пережитих греками подій в їхній історичній пам'яті. Зокрема, основою аргументації греків на користь збереження своїх непорушних прав на землі усієї округи та зменшений земельний податок (усупереч «довічним» гарантіям Жалуваної грамоти потреба у цьому виникла вже 1816 р.) стало акцентування ними їхніх важких матеріальних втрат унаслідок переселення, а також готовності й у подальшому робити різноманітні пожертвування: «...у бутність у Криму... залишені там заведення та вигідності, зазнане при переселенні розорення, ревність до пожертвувань на користь держави, а також [те], що... не відреклися платити тих додаткових податей під час минулої війни, нині ж за спокійних часів насмілилися просити... не зрівнювати [у правах] з нахічеванськими вірменами, які не залишили на колишньому жителстві стільки нерухомого майна, як греки, котрих таке [майно] у Криму знаходиться у казні»³⁴. У продовженні наполегливого обґрунтування греками прав на «свою землю» (в листі до Новоросійського генерал-губернатора графа М.Воронцова, 1817 р.) знаходимо інший аспект їхнього бачення – тепер уже тяжкість життєвих випробувань і понесені гуманітарні втрати долучають вони до «ціни», сплаченої за отриману в Надзоров'ї землю: «...від хвороб, від зміни клімату, води, від тісноти квартир, а більше від їх відсутності... цілі сімейства постраждали життям, а більшість втратили половину сім'ї, і жодну родину не обійшла втрата батька, матері, брата, сестри і дітей... з дев'яти тисяч душ чоловічої статі, що вийшли з Криму, не залишилося і третини, і через 15 років ледве могло набратися разом із новонародженими при складанні П'ятої ревізії до семи тисяч душ...»³⁵.

³³ Гачев Г.Д. Содержательность художественных форм: Эпос. Лирика. Театр. – М., 1968. – С.98.

³⁴ Протокол Особого комитета при департаменте государственных имуществ для рассмотрения жалоб мариупольских греков об их землях, июль 1816 / Гедьо А.В. Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII-XIX ст. – С.309.

³⁵ ДАОО, ф.1, оп. 221, спр.4, арк. 100.

Безперечно, у здобутті «своєї землі» шляхом жертви – втрати цілого спектру інших значимих цінностей – можна вбачати не лише меркантильний інтерес, але й прояв народної звитяги. Підкреслюючи цей другий план бачення, історична пам'ять грецького етносу виокремила й зберегла постійний еквівалент «катерининської землі» (так само, як і решти «дарованих» царицею преференцій). Його вираженням є сума втрат-жертв: залишена кримська батьківщина, покинуті домівки і маєтності, руйнування усталених соціальних зв'язків, виснажлива боротьба з голодом, епідеміями, злиденністю, незвичними кліматичними умовами впродовж переселення та перших років по ньому, загибель тисяч близьких і співвітчизників (за приблизним підрахунком даних офіційних обліків, майже 4 тис. осіб³⁶) і, нарешті, програє протистояння з російським урядом та адміністрацією у захисті своїх інтересів.

Таким чином, низка специфічних процесів і подій в історичній долі греків сприяли поєднанню в їхній свідомості двох понять – ментальних образів – «жертва» («втрата») і «набуття» («катерининська земля»). Цей новий синтетичний образ стає сутнісновизначальним для цілого ряду своєрідних культурних форм буття етносу. Так, мотив втрати і дивовижного повернення втраченого лежить в основі сюжетів найбільш популярного серед греків фольклорного циклу лірико-героїчних дастанів про пригоди Ашика-Гаріба³⁷. Зокрема, у найвідомішому з них герой, змушений здійснити далеку подорож до чужих земель, втрачає батьківщину, кохану, батьків, але згодом у дивовижний спосіб здобуває втрачене знов.

У цьому ж ряду стоїть невідповідна відданість народної поетичної традиції надазовських греків творчості критського письменника Віцендзо (Вікендіо) Корнароса (1553-1614 рр.) – «Еротокритос» і «Жертвопринесення Авраама». Крім того, що обидва ці твори, на думку елліністів, слугують взірцем поетичного утілення ментальних рис та етнічної самобутності грецького народу взагалі³⁸, долі надазовської спільноти вони були співзвучні по-особливому. Причина їхнього консонансу криється, знову ж таки, у присутності мотиву втрати (жертви). Так, сюжет першої ліро-епічної поеми конструюється навколо подвійної втрати і подальшого звитяжного набуття-повернення героєм своєї батьківщини (Афін) та коханої.

Інший твір В. Корнароса ще більшою мірою пов'язаний з ідеєю (і філософсько-етичною проблемою) жертви і втрати, оскільки за його тематичну основу править старозавітний сюжет жертвопринесення

³⁶ *Гедьо А.В.* Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII–XIX ст. – С.34.

³⁷ *Марков С.И.* Заметки о быте греков г. Мариуполя. – С.3-14; Казки греків Приазов'я. Румейською та українською мовами. – Донецьк, 2007.

³⁸ *Чернышева Т.Н.* Греческая литература XVII в. // История всемирной литературы: в 8 тт. – Т.4. – М., 1987. – С.335-339.

Ісаака Авраамом. Ця поема набула у середовищі надазовських греків найширшої популярності й побутувала на Маріупольщині в усному варіанті до початку ХХ ст. Більше того, на відміну від іншого корнарорового твору³⁹, у греків Надазов'я тривала культурна традиція була започаткована саме на основі поеми про Авраама. 1902 р. народний поет-самородок із с. Сартана Дем'ян Бгадіца (Богадіца, 1850-1906 рр.) зумів перевтілити сюжет В. Корнароса у румейську поему (цикли пісень) «Прокиньсь, Аврааме» та «Авраам» (або ще «Жертва Авраама»)⁴⁰. Вона швидко набула надзвичайної популярності, активно поширювалася по румейських селах усно й у списках; окремі частини її у першій половині ХХ ст. навіть стали відомими народними піснями. Зокрема, кульмінаційна частина циклу «Прокиньсь, Аврааме», пісня «Плач Сарри»⁴¹, вражаючи майстерною передачею найтонших відтінків переживання материнської скорботи, концентрує думки та емоції саме на невідворотності втрати: «Від вогню та від ножа не зможу врятувати». Градаційний ряд ампліфікацій підкреслює виключну безцінність материної жертви, якій важко знайти міру і в земному світі, й у потойбічному:

«Як власні нирки й легені, улюблений мій сину,
 Ти був мені найдорожче<...>
 Він для мене сонця світло, він — моє дихання,
 Нехай краще я осліпну, ніж візьмуть на заклання.
 Нехай Бог мій спокій знищить, багатств позбавить мене,
 Нехай недороди надішле, і напасті всі нажене<...>
 Оскільки страшна геена, де виром кипить смола,
 Вона легша мого горя, поруч з горем моїм мала<...>
 Нехай ранком сонце не зійде для людей та природи
 <...>На нечувану погибель прийшла тебе послати»⁴²

Тема втрати, принесення жертви присутня в багатьох румейських фольклорних творах (наприклад, «Пісня про Юру Шпака», «Пісня про Агафона Куркчі», «Пісня про Петю Куркчі» та ін.), тому вони через посередництво творчості Д. Бгадіци утворюють певну ідейно-тематичну (і мелодійну) традицію, що виходить від В. Корнароса⁴³. Врешті, традиційний сюжет знов актуалізувався у сьогоденні: до репертуару сучасного грецького театрального колективу Надазов'я (с. Сартана, художній керівник М.Гайтан) входить драматична

³⁹ Прикметно, що для еллінізму решти грецького світу джерелом традицій послугував саме "Еротокритос" – упродовж ХІХ—ХХ ст. він надихав творчість Діонісіоса Соломоса (1798-1857), Костіса Паламаса (1859-1943), Йоргоса Сеферіса (1900-1971).

⁴⁰ *Касишер М.Л.* Рифма и греки. Заметки переводчика. – СПб., 2007. – С.154.

⁴¹ *Костан К.* З літератури маріупольських греків. – Харків, 1932. – С.48-50.

⁴² Там само. – С.49-50.

⁴³ *Сардарян К.Г.* Поетична творчість греків Донецького Приазов'я. – Донецьк, 2010. – С.68.

вистава «Жертва Авраама», створена за поемою Д. Бгадіци⁴⁴. Певне уявлення про глибину сприйняття сучасними греками цього твору (зокрема, на прем'єрному показі 23 грудня 2000 р.) дає такий, скажімо, емний опис: «Плядачі зі слізьми на очах аплодували стоячи».

Отже, тривалий культурний досвід, пов'язаний з утіленням ментального образу «втрати» і «набуття» (рідної землі, родичів, рідше – кохання) у культурі греків, його інтегрованість у різні соціокультурні форми, а також продуктивність для нових практик свідчить про його цілком певну вкоріненість у ціннісну систему етносу. Сучасний культурологічний дискурс виділяє міфологему «втрата якогось ідеального місця (стану) існування» серед універсальних ключових міфологем культури, що присутні як фундаментальний праобраз у більшості культур світу. Семантика цього праобразу реалізується в наративах, «у яких зусилля героїв спрямовані на пошук втраченої «райської обителі» або її аналога-замінника (нової «землі обітованої» чи «ідеального царства»)»⁴⁵. Цій архетиповій схемі відповідає щойно розглянутий образ історичної пам'яті надазовської грецької спільноти, напрямом етнічної долі якої був саме рух від втрати батьківщини-Криму до набуття нової батьківщини й опанування нової етнотериторії – «своєї (пізніше – «катерининської») землі» у Надазов'ї. Так сукупність своєрідних історичних обставин і культурних контекстів з часом надали пересічним земельним відносинам надазовських греків (володіння землею) особливого ментального значення, зумовили їх піднесення до рівня домінантної етнічної цінності та однієї зі світоглядних засад.

Отже, формування ставлення греків до своєї етнічної території було розглянуто у двох аспектах – формальному і дискурсивному. Соціально-економічна і етнокультурна діяльність надазовської грецької спільноти свідчить про рефлексії у традиційній колективній свідомості греків образу етнічної території («катерининська земля») як носія базової цінності. Етнотериторія (такі традиційні конотації, як «свій степ», «своя земля», «катерининська земля») виступає у житті етносу одним з тих первнів, що в них втілено значущі для народу, його етнічної самосвідомості риси. Фактично від самого початку облаштування колишніх кримських греків у Надазов'ї поняття «катерининська земля» формувалося як ціннісне, у нерозривному зв'язку зі становленням самих земельних громад – носіїв етнічної самобутності, традиційної свідомості і культури, запоруки збереження опірності етносу загрозливим асимілятивним процесам.

⁴⁴ Хранители греческих традиций // Мариупольское время. – 2014. – 10 квітня. – Режим доступу: www.maritime.com.ua/news/290/5363

⁴⁵ Гуцол С.Ю. От архетипа к кенотипу: некоторые аспекты концептуального анализа мифологем // Вісник Національного технічного університету України: Філософія. Психологія. – 2007. – №2. – Ч.1. – С.73.